

A NGANASZAN MÁSSALHANGZÓ-SZEKVENCIÁK PS ELŐZMÉNYE

WAGNER-NAGY BEÁTA

1. Dolgozatom célja, hogy a nganaszan mássalhangzó-szekvenciák kialakulását, illetve azok PS előzményét feltárja. Az etimológiákat egyrészt Janhunen (1977), másrészt Helinski (1997) és Aikio (2002) munkái alapján dolgoztam fel. Egyes esetekben saját magam korrigáltam az etimológiákat.

A PS alapnyelv ismerte a mássalhangzó-szekvenciákat, azonban azok nem állhattak szó elején, és szó végén is csak igen korlátozottan. A legtöbb szekvenciát a szó belsejében találhattuk. Ezek egy része egyszerűsödött. E cikk keretei között csak azokkal a szekvenciákkal foglalkozom, amelyek a nganaszban is szekvenciaként jelentkeznek. Először a két tagból álló kapcsolatokat veszem sorra. Az alábbi táblázat a PS szekvencia nganaszan folytatásait foglalja össze. Világosszürkével az azonos szonoritású elemeket, sötétszürkével pedig azokat jelöltem, ahol a második elem szonoritása nagyobb ($\alpha < \beta$). A kérdőjellel jelölt esetekben a nganaszban nem örződött meg az adott kapcsolatot tartalmazó szó, így a szekvencia folytatásáról nem lehet megállapításokat tenni. C_1 jelöli a PS szekvencia első, míg C_2 a második elemét.

C_1	C_2	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>	<i>ŋ</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>w</i>	<i>j</i>
<i>p</i>			bt			bs								
<i>t</i> (<i>t</i> ² , <i>t</i> ³)	?	^c t	k		^c s	m							b	
<i>k</i>		^c t	k	?										
<i>c</i>			k			?								
<i>s</i>														
<i>m</i>	ŋh	mt	?	?	ms	m		mń						
<i>n</i>		nt		nt	ns									
<i>ń</i>														
<i>ŋ</i>	h	?t	ŋk/ŋs										mb	
<i>l</i>		?	?	lt	?	?							?	
<i>r</i>	r		rk/rs	?	?	rm	?						?	
<i>w</i>														
<i>j</i>	?	jč/č	jk		s	jm	ń			j			jb	

A közsamojéd alapnyelvre az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

10 mássalhangzó lehet szóbelsei kapcsolat első eleme:

C_1 $C \rightarrow \{p t k c m n ŋ l r j\} / \_ C$

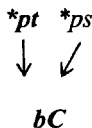
Ez az arány igen hasonlít a nganaszan adatokra, ahol 11 mássalhangzó állhat C_1 -ként. Különség többek között abban mutatkozik, hogy a nganaszban két új hang ($''$, l) jelentkezik ebben a pozícióban, míg a c eltűnt. (A ngaszra vonatkozó adatokat részletesebben lásd Várnai 2002: 40.)

A közsamojédban leggyakrabban a nazálisok állnak a kapcsolat első elemeként: $*n$ (21,3%) > $*ŋ$ (15,6%). Legritkábban a c -vel találkozhatunk, mindösszesen csak két példában fordul elő C_1 -ként.

A táblázatból az is kitűnik, hogy már a protosamojéd is viszonylag kevés rosszul formált kapcsolatot tartalmazott (mindösszesen 9), amit aztán a nganaszban egy kivételével ($*ps > bs$) feloldott.

A hármas mássalhangzó-kapcsolatok száma igen csekély volt a közsamojédban, ezek megítélése azonban mégsem egyszerű. Ezekben a kapcsolatokban közös, hogy C_1 -ként csak j állhat: $*ujŋkâ$ (? $*uŋkâ$) 'Schnabel', $*sejt^wâ$ 'sieben', $*wâjkkâ$ 'Hals', $*munt^ojt^sŋ$ 'Bart'. Ugyanakkor a j státusza a mai napig tisztázatlan. A legtöbb összefoglaló a j és a w státuszáról nem nyilatkozik egyértelműen. Helimski (1997: 69), akinek a nézetével messzemenően egyetértek, ezt a két elemet félhangzónak tekinti.

2. A továbbiakban vegyük egyenként szemügyre a kapcsolatokat! A hangfejlődést a C_1 alapján csoportosítom.

A közsamojédban gyakori volt a $*pC$ hangkapcsolat. Ennek első eleme szabályszerűen b -vé fejlődött, míg második tagja változatlan maradt.

-bt- < PS ***-pt-**

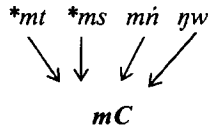
PS $*kâpt^o'$ 'Mädchen, Tochter' (Hel: 282) > (C) $kuobtuanj > kobtua$

PS $*pepten^?$ ~ $*pipten^?$ 'Lippe' (Hel: 247) > (C) $feabteŋ > hæbti''$

-bs- < PS ***-ps-**

PS $*jepsâ$ ~ $*leâpsâ$ 'Wiege' (SW: 41) > $labsâ$

PS $*tiâpsen$ 'Kamm' > (C) $t'ibšij > čüibi$ (vö. $*tiâjpsän$ SW: 162)

Az *m* előtagú hangkapcsolatok különösebb változás nélkül őrződtek meg.

-*mt*- < PS *-*mt*-

PS *āmtā- (nsm) ~ *āmtā- (ssm) 'sich setzen, sitzen' (SW: 17) > *ηomtā-dā*

PS *nimte- ~ *nümte- der. Kaus 'nennen' > (C) *nimti*-*'ema* Sgl-obj > *nimtü-dā*
(vö. *nimtā- ~ *nümta- SW: 102)

-*ms*- < PS *-*ms*-

PS *āmsā 'Essen, Speise' (SW: 15) > *ηāmsu* 'Fleisch'

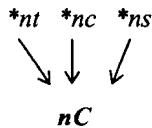
-*mī*- < PS *-*mī*-

PS *jemni 'Flicker' > (C) *jemni* > *dēmi* (vö. km. *nemni*, a PS alak Janhunennél *jemhāj SW: 42)

Külön kell tárgyalnunk az *-mb-* kapcsolat kialakulását. Ennek előzménye az *-*ηw-* volt, amelyben az approximáns szabályszerűen *b*-vé erősödött, a nazális pedig képzésében a *b*-hez igazodott, tehát labializálódott. A változás által az eredeti rosszul formált kapcsolat jól formált lett.

-*mb*- < PS *-*ηw*-

PS *ējwā 'Schlaf' (SW: 24) > (C) *ηambu* > *ηambu*

Az *-*nc-* kapcsolat *c*-je szabályosan *t*-vé fejlődött, növelve ezáltal a nganaszban az *nt* kapcsolat gyakoriságát.

-*nt*- < PS *-*nt*-

PS *jentā 'Bogensehne' > (C) *jenti* > *dēnti* (vö. *jentā SW: 43)

PS *kontā- 'einschlafen' (SW: 73) > *kontu-dā*

-*nt*- < PS *-*nc*-

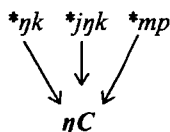
PS *kāncā 'Schlitten' (SW: 52) > *kāntā*

PS *cēncā- (SW: 33) 'tropfen' > *tāntā-dā*

-*ns*- < PS *-*ns*-

PS *sünsä 'Brust' > (C) *sinša* > *šinšā* (vö. *sünsā SW: 144)

PS *munsā- ~ *minsā- 'kochen (intr.)' (SW: 96) > *munsā-lāsa* 'felforr'

Az **jk* hangkapcsolat megőrződött, változást csak abban az esetben figyelhetünk meg, amikor a palatális magánhangzó követte a **k*-t. Ekkor szabályos fejlődés nyomán a **k* *s*-szé fejlődött, a nazális pedig képzésében az *s*-hez igazodott, azaz elvesztette velaritását.

-jk- < PS **-jk-*

PS **jānko* 'nicht, fehlend, Fehlen' (Hel: 313) > (C) *janku* > *dānku*

PS **wānġkâ* 'Höhle, Grube' (SW: 171–172) > (C) *banka* > *bānġkâ*

-nš- < PS **-nġš-*

PS **penġkir* 'Zaubertrommel' (Hel: 148) > (C) *feand'ir* > *hend'ir*

(vö. Gen. *hens'irâ*)

Egyedi esetet képvisel a **jnk* kapcsolat, ahol a *j* kiesett, az *nk* szekvencia, pedig szabályszerűen megőrződött. A *j* kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy feltevését a PS-re a nganaszan palatális magánhangzó indokolja.

-nk- < PS **-jnk-*

PS **ujnġkâ* (? **unġkâ*) 'Schnabel' (SW: 30) > (C) *nunġka* > *nġnġkâ* 'Nase'

Az **mp* kapcsolat fejlődését a **p* változása határozta meg. Miután a végbement a *p* > *h* fejlődés, a nazális is elvesztette labialitását, és a *h*-hoz hasonulva velarizálódott. Az eredeti hangkapcsolat azonban a fokváltkozás gyenge fokában megőrződött. Ezeket az alakokat a genitívusz megadásával szemléltetjük.

-nh- < PS **-mp-*

PS **jumpâ* 'Moos' (SW: 48) > *dūnhâ* (Gen: *dūmbâ*)

PS **jempê* 'Kleidung' > *d'eñh'a* (vö. **jempâ* SW: 42; A: 13)

*lc

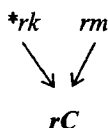
↓

lt

Az *l*- előtagú kapcsolatok közül csak egyre lehet etimológiát találni a nganaszanban. Ebben az esetben a *c* szabályosan *t*-vé fejlődött.

-lt- < PS **-lc-*

PS **sâlcâ* 'Baumstumpf, Pfahl' (SW: 132) > (C) *salta* > *sâlta*

Az *r* előtagú kapcsolatok általában megőrződtek, habár egyes kapcsolatok folytatóira nem (pl. **rs*) vagy csak igen kevés példát találhatunk.

-*rs*- < PS **-rkš-*

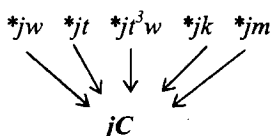
PS **märki* ~ **märkä* 'Schulter' (Hel: 300) > *märsj*

-*rk-* < PS **-rk-*

PS **wärkä* 'Bär' (SW: 170) > *narika*

-*rm-* < PS **-rm-*

PS **ermâ* 'Norden' (SW: 22) > *nar mü* ~ *nar mi* 'keleti szél'

A *j* mássalhangzó-kapcsolat első elemeként általában megmaradt, második elemként pedig nem fordult elő a közszamojéd alapnyelvben. A **j* megőrzését ebben a pozícióban azzal magyarázhatjuk, hogy itt szótagzáró elemként állt. Ezek a kapcsolatok kivétel nélkül jól formáltak. Amennyiben a *j* palatalizációs hatást fejtett ki, könnyen beleolvadt az utána álló most már palatalizált mássalhangzóba. (Lásd pl. a **jt* és a **jn* fejlődését, amik palatális hangokká, azaz *č*-vé és *n*-nyé olvadtak össze.) A *j* beolvadása a palatális mássalhangzóba a nganaszanban ma sem ritka.

-*jb-* < PS **-jw-*

PS **jəjwâ* 'Waise' (SW: 50–51) > (C) *joebân* > *dojba*

PS **əjwâ* 'fej' (Hel: 201) > (C) *naewua* > *nojbu*

*-*jč-* < PS **-jt³w-*

PS **sejt³wâ* 'sieben' (Hel: 271) > (C) der. *šaibu-a* > *šajbâ*

Sajátos esetet képvisel a nganaszan *jč* kapcsolat. Ezt akkor vezethetjük vissza PS **jt*-re, ha a közszamojédban összetett szóról volt szó. Egyéb esetekben a PS **jt* *č*-vé egyszerűsödött (pl. **kâjt[* 'Krankheit' (SW: 58–59) > *kočâ*)

-*jč-* < PS **-jt-*

PS **ämâjtmâ* komp. 'neun' > *nam'ajčəmâ* (vö. **ämâjtmâ* SW: 19)

-*jk-* < PS **-jk-*

PS **kâjkâ* 'Götze' (Hel: 262) > (C) *koika* > *kojkâ*

-jm- < PS *-jm-

PS *kājma 'Knochenmark' (SW: 58) > (C) kcaimu > kojmu

PS *ejme ~ *nejme 'Nadel' (Hel: 253) > néjmi

Külön kell tárgyalnunk azokat az eseteket, ahol a mai nganaszanban a felszíni szerkezetben csak egy mássalhangzót találhatunk, azonban a mélyszerkezetben egy üres mássalhangzónak, azaz egy mögöttes szegmentumnak kell lennie. Erre minden esetben az a tény utal, hogy a szóban a fokváltakozás nem megy végbe. Ha ezeket a szavakat megvizsgáljuk, akkor kivétel nélkül olyanokat találunk közöttük, amelyekben a kérdéses konzonáns PS mássalhangzó-szekvenciára vezethető vissza.

A PS *-t²t-, *-t³t¹- hangkapcsolatok t-vé egyszerűsödtek a nganaszanban. A *-kt- esetében szintén t jött létre. Ennek oka az lehet, hogy a nganaszan igyekszik kerülni a geminátákat, illetve az azonos szonoritású szekvenciákat. A példákban a fokváltakozás hiányát a genitívuszi alak megadásával szemléltetem:

-^ct- < PS *-t²t-, *-t³t¹-, *-kt-

PS *te²tā 'vier' > (C) tata > četa (Gen: četa) (vö. *te²tā (? *tettā) (SW: 159)

PS *mā³t¹ā- der. 'schneiden' (SW: 84) > (C) mata-"ama 'elvágtam' > mātuda (ImpSg2: mātu")

PS *māktut 'sechs' (Hel: 310) > mätü" (vö. sk. Ket муктум; a nganaszan szóban a fokváltakozás szabályai szerint már a nominatívuszi alaknak gyenge fokban kellene állnia.)

-s- < PS *-t³s-

PS *set³sen 'Speicher' > (C) sáseŋ (vö. eny (C) sôte')

PS *te(w)t³si- 'kalt sein' (Hel: 369) > (C) tasi-tim > česitim (de: ImpSg2: česi") (vö. nyT тецѣсь)

A fenti etimológiákban a rokon nyelvek adatai alapján nem lehet mást feltételezni, csak mássalhangzó-szekvenciát.

Problematikus az *jt hangkapcsolat. Erre a szekvenciára összesen négy PS példát találhatunk, amelyek közül csak egy tartalmaz nganaszan megfelelőt is. A négy PS alak a következő:

PS *jāntə- 'unterlegen, unterfüttern, mit Futter versehen' (Hel: 318)

PS *māntāj (? *mān²t[-]) 'Freiwerber' (SW:89)

PS *peŋt¹t¹ 'Fusssohle (auf dem Schneeschuh)' (SW:121)

PS *āntā 'Schneide' (SW: 20–21) > ngan. (C) ŋaitā > ŋačə; eny. (C) Ch eddo; nyT (T) нянд; sk. (Pr) ānti, oŋti; mt. āndā

Az utóbbi etimológiában a nganaszan alakok egyértelműen arra utalnak, hogy egy j hangnak is szerepelnie kellett a PS szóban, különben nem ment volna végbe a szabályszerű lágyulás. A többi rokon nyelvi alak viszont nem követeli meg a j-t, azonban egyértelműen utal arra, hogy a szóban nazális és t kapcsolatát kell feltételezni. Ha a PS alakot *ājntā-ként rekonstruáljuk, akkor magyarázhatóvá válik a nganaszan č is.

RÖVIDÍTÉSEK

A	Aikio 2002	eny	enyec
C	Castrén	nyT	tundrai nyenyec
Ch	Chantajka nyelvjárás	SW	Janhunen 1977
Hel	Helimski 1997	T	Tereščenko

HIVATKOZÁSOK

- Alatalo, Jarmo [Алатало, Ярмо] 1998: *Сүүссыгуй ээжинсан*, Максинким Йар – Хельсинки.
- Aikio, Ante 2002: New and Old Samoyed Etymologies, *FUF* 57, 9–57.
- Castrén, M. A. 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, Bearbeitet von Anton Schiefner, St. Petersburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Helimski, Eugen 1997: *Die matorische Sprache = Studia Uralo-Altica* 41.
- Kosterkina, N. T. – Momd'e, A. – Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – А. Ч. Момде – Т. Ю. Жданова] 2001: *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*, Санкт-Петербург, Просвещение.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz, Gemeinsamojedische Etymologien = CT* 17, Helsinki.
- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic, in Abondolo, Daniel ed.: *The Uralic Languages*, New York, Routledg, 457–79.
- Mikola, Tibor 1988: Geschichte der Samojedischen Sprachen, in Sinor, Denis Hrsg.: *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, Leiden–New York–København–Köln, 219–63.
- Mikola Tibor 2004: *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen*. Aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy = *Studia Uralo-Altica* 45.
- Várnai Zsuzsa 2002: Hangtan, in Wagner-Nagy Beáta szerk.: *Chrestomathia Nnganasanica = Studia Uralo-Altica*, Supplementum 10.
- Wagner-Nagy Beáta 2004a: Wort- und Silbenstruktur im Protosamojedischen, *FUM* 26–27, 87–108.
- Wagner-Nagy Beáta 2004b: Szótagfűzési szabályok a proto-szamojédban, in Csepregi Márta–Várady Eszter szerk.: *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára = Urálistikai Tanulmányok* 14, 451–7.

DER PS KONSONANTENSEQUENZEN IM NGANASANISCHEN

WAGNER-NAGY BEÁTA

Ziel der vorliegenden Studie ist es, einen kurzen Überblick der Entwicklung der zu geben. Im PS wurden Konsonantencluster nicht nur inlautend, sondern auch auslautend vorkommen. Zudem kamen auch dreigliedrige Cluster vor. Wie die Studie zeigt hat das Nganasanische diese Cluster vereinfacht.